

**Epitome : International Journal
of Multidisciplinary Research**

ISSN : 2395-6968

PRADNYA, SHEEL, SAMADHI

Dr. SNIGDHA SADAPHALE

DEPARTMENT OF PALI

Dr. Ambedkar College, Chandrapur

Email : Snigdha210675@gmail.com

“पञ्जा—शील—समाधी” (प्रज्ञा—शील—समाधी)

प्रा.डॉ. स्निग्धा सदाफळे,

पालि विभाग

डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.

Snigdha210675@gmail.com

प्रस्तावना :

मानवाच जीवन क्षणभंगुर असते, असे हे क्षणभंगुर जीवन दुःखाने व्याप्त आहे. दुःख शारीरिक अपायामुळे व मानसिक अपायामुळे निर्माण होते. शारीरिक दुःखापतिवर औषधोपचार केल्यास त्या बऱ्या होतात. तर मानसिक व्याधीसाठी मनाला योग्य प्रकारचे वडण लावावे लागते. मानसिक अघातामुळे झालेल्या व्याधी दीर्घकाळ टिकूण राहतात. आपला स्वभाव हा आपल्या मनाचे प्रक्षेपण करतो. मानवी मनोव्यापार योग्य असल्यास एका सुदृढ समाजाची निर्मिती होऊ शकते. अशा समक्ष सुदृढ व दुःखमुक्त मनाच्या निर्मितीसाठी बुद्धाने चार अरिय सत्ये सांगितली त्यातील चौथे अरियसत्य म्हणजे अरिय अष्टांगिक मार्ग म्हणजेच आठ अंगानी युक्त मार्ग अशा या आठ अंगाला प्रज्ञा, शील, समाधी अशा तीन भागात विभागण्यात येते

बीज सज्ञा— प्रज्ञा, शील, समाधी,

“शील पतिट्टाय नरो सपञ्जो, चित्तं पञ्चचं भावायं। आतापि निपको भिक्खु सो इमं विजटयो जंट।” जो मनुष्य प्रज्ञावान आहे, वीर्यवान आहे, पण्डित आहे, भिक्खु आहे तो शीलांचे आचरण करित असतांना चित्त (समाधी) आणि प्रज्ञा यांची भावना करून ह्या जटांना (जगातील दुःखाच्या प्रश्नाला) सोडवू शकतो.”

“सावध राहून जर माणसाने लोभ, द्वेष, मोह यांना स्वतःतून मूळापासून उखडून टाकायचं ठरवलं तर जिवंतपणीही मनुष्य निर्वाण प्राप्त करू शकतो. बुद्धानं हे निर्वाण

जिवंतपणीच प्राप्त केलेलं आहे. दुःखाचा समुळ नाश करता येतो. हे त्यानं स्वतः अनुभवलेलं आहे.”^२ मज्झिमनिकायातील “चूळवेल्लसुत्तात” बुद्ध दुःखमुक्तीकडे घेवून जाणा—या मार्गाबद्दल सांगतो. “तीही च खो आवुसो विसाख खन्धेहि अरियो अट्टड्डिःमको मागो पडगहितो। या चावुसो विसाख, सम्मा वाचा, योच सम्मा कम्मन्ती यो च सम्मा आजीवो इमे धम्मा सीलखन्धे सडगिती योच सम्मा कम्मन्ती यो च सम्मा आजीवो इमे धम्मा सीलखन्धे सडगहिता याच सम्मादिट्ठि योच सम्मा संकप्पो इमे धम्मा पज्जाखन्धं सडगहिता।” अर्थात सम्यक वाचा, कम्मन्तो आजीवो ही शील आहेत. तर सम्यक व्यायाम, स्मृती आणि समाधी ही समाधी आहे. तर सम्यक दृष्टी व संकल्प हे प्रज्ञा आहे. निर्वाण प्राप्ती हे बुद्धधम्माचे ध्येय आहे. त्यांच्या प्राप्तीसाठी अष्टांगिक मार्ग स्रोत आहे. अमृताचा मार्ग देखील म्हटल्या गेलेले आहे. “अरियपरियेसनसुत्तं”^४ यात अरिय अष्टांगिक मार्गाला कल्याणकारी, अमृतमयी आणि निर्वाण गामी प्रवाह (स्रोत) म्हटलेले आहे.

अरिय अष्टांगिक मार्गातच प्रज्ञा, शील, समाधी समाविष्ट आहे. सदाचाराचा मार्ग म्हणजेच अरिय अष्टांगिक मार्ग होय. प्रज्ञा या विभागात सम्येक दृष्टी व संकल्प येतात. तर शील या भागात सम्येक वाणी, सम्यक कर्मान्त आणि आजीविका येतात. समाधी यात सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती, सम्यक समाधी येते.

प्रज्ञा:

“प्रज्ञा म्हणजे कुशल विचारांसहित आलेले पूर्ण ज्ञान.” ज्यात सम्मदिट्ठी आणि सम्मासंकल्प यांचा समावेश प्रज्ञेत होतो. ती वस्तू जशी आहे तशी पाहणे म्हणजे प्रज्ञा होय. सत्य जाणणे व शोध घेणे हे प्रज्ञेचे कार्य आहे. प्रज्ञेमूळे शील समाधीचे महत्त्व कळते. चांगले वाईट यातील फरक लक्षात येतो. अकूशल विचारांचा निरोध करून कूशल विचारांची वृद्धी होते. एकंदरीत मी माझे सत्काय दृष्टी नष्ट होतं. राग, द्वेष, मोह, नष्ट होते. चुकीचे दृष्टीकोन, भ्रम, विपर्यास, सत्कायदृष्टी नष्ट होते. पंच उपादानस्कंधाचे योग्य ज्ञान आल्याने अरियसत्यांचे ज्ञान प्राप्त होते. योग्य दृष्टी उत्पन्न झाल्यामुळे योग्य संकल्प उत्पन्न होतात. योग्य विचार उत्पन्न होवून मानव योग्य कृतीकडे वळतो. तो मैत्री भावना जागृत करतो. तो अहिंसेचे भाव निर्माण करतो. तो राग, द्वेष, मोह, मनातून काढून टाकण्याचे निर्धार करतो. त्यासाठी तो प्रयत्न करतो. मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेखा ही ‘ब्रह्मविहार’ विकसीत करतो. “प्रज्ञा म्हणजे अनुभवातून येणारे शहाणपण.” फक्त प्रज्ञेमूळे शक्य होते जसे आहे तसे पाहणे. कोणत्याही गेष्टीचं सत्य स्वरूप जाणून घेण्यात प्रज्ञा मदत करते.

शील:

शील अर्थात नितिमत्ता शीलचे पर्यायी शब्द म्हणजे योग्य आचरण. 'सदाचरण', कायिक, वाचिक, मानसिक यांची शुद्धता म्हणजे शील होय. पालित सीलं असे म्हणतात. योग्य बोलणे, योग्य कृती करणे, योग्य विचार करणे यांचे मिळून शील बनते. शील म्हणजे मानवी अशी घडन यात ज्यांच्यात अकुशल विचार नाहीत. कृती नाही, वाणी देखील नाही. मनाची, वाणीची, कायेची शुद्धता म्हणजे शील होय. शीलाचा गुण आहे. पश्चाताप करणे. योग्यचं गोष्टी मनुष्य करित राहिल्याने त्याच्यावर पश्चाताप करण्याची वेळच येत नाही. अष्टांगिक मार्गाचे पालन करणारा हा शीलाचे पालन करणारा असतो. बुद्धाच्या शिकवणूकीचा सारचं प्रज्ञा—शील—समाधी आहे. "महापरिनिब्बानसुत्तं" यात शीलाचे तीन प्रकार कनिष्ठ, मध्यम, उत्तम असे सांगितले आहेत. "आंकरेसुत्तांत"^८ बुद्ध सांगतात की, ज्याला चार ध्यानांचा लाभ घ्यायचा आहे त्याने उत्तमरितीने शीलाचे पालन केले पाहिजे. पंचशीलाचे पालन करणे. दुसऱ्यांच्या वस्तूवर अधिकार न गाजविणे. स्वतः प्रमाणे दुसऱ्यांना ही मानव समजने. या उद्देशाने इतरांना त्रास न देणे, खरे बोलणे, मृदु—अर्थपूर्ण बोलणे. त्याचप्रमाणे काथिक—वाचिक—मानसिक योग्य कर्म करणे. योग्य रीतीने जीवन यापन करणे. दुसऱ्यांच्या अधिकारांचे व वस्तूंचे भान ठेवून कार्य करणे. निरपेक्षवृत्तीने जीवन जगणे म्हणजे शील होय. "शील पालन का मतलब है निर्दोष जीविकोपार्जन करना। उस का फल होता है कल्याणप्रदशान्ति।"^९

समाधी:

समाधी म्हणजे मनाची एकाग्रता होय. यात सम्माव्यायामो—सम्मासति—सम्मासमाधि येते. समाधी म्हणजे मनाची एकाग्रता होय. येथे समाधीचा अर्थ आहे मानवाने मनाला योग्य कार्यश्रम बनविण्यासाठी प्रयत्न करणे. तशी जागरूकता ठेवणे व मनाला शांत करण्यासाठी त्याला एकाग्र करणे म्हणजे सम्मासमाधि होय. "बोधिप्राप्ती सरल जीवन और उंचे विचार है।"^{१०} समाधिचा अर्थ एकत्रित करणे मनाला, एकाग्र करणे, दुःख मुक्त अवस्था प्राप्त करणे म्हणजे समाधी होय. अकुशल मानसिक—शारिरीक—प्रवृत्तींना नष्ट करणे त्याचबरोबर कुशल सवय मनाला व शरीराला लावीत जाणे. मनात वाईट विचार शिरू नये म्हणजे जागृतपणे, सावधानीने, प्रयत्न करणे चांगले विचार मनात येऊ देणे तर वाईट विचार मनातून काढून टाकणे स्मृतिचे काम पहारेदारी करणे हे आहे. मनात आलेल्या कुशल विचारांचे एकत्रीकरण करून त्याचे पालन करणे हे समाधीचे कार्य

होय. “सम्यक दृष्टीचा दीप त्याच्या मार्गाला प्रकाशित करेल, सम्यक संकल्प त्याचा पथदर्शक होईल, सम्यक वाचा जणु त्याच्या मार्गावर पडणारी विसाव्याची जागा होईल, सम्यक कर्मान्त त्याचे सरळ चालणे, सम्यक आजिवीका त्याला प्रफुल्लित करणारी जीविका, सम्यक व्यायाम त्याची पावले, सम्यक स्मृति (विचार) त्याची श्वसन क्रिया व सम्यक समाधी जणु त्याचा पाठलाग करणारी शांतीचं।”^{११}

दुःख, दुःखसमुदय, दुःख नाश व त्याचा मार्ग जो आठ भागात विभक्त आहे. याचे फळे जसे आहे तसे पाहणे ही दृष्टी माणवाला प्रज्ञा—शील—समाधीने प्राप्त होते. निर्वाणाकडे नेणाऱ्या मार्गाला बुद्ध मध्यम मार्ग म्हणतो. जो त्याने शोधून काढलेला आहे. ज्यात त्याने दोन टोकांना नाकारले आहे. जो ज्ञानाकडे, प्रज्ञेकडे, दुःख मुक्त अवस्थेकडे घेऊन जाणारा असा अरिय अष्टांगिक मार्ग आहे. या चौथ्या अरिय सत्यातील अष्टांगिक मार्गाचे आणि प्रज्ञा—शील—समाधी या तीन विभागात विभाजन केले जे धम्मचक्कपब्बतनंसुतात येतात. त्यात तो म्हणतो दुःखमुक्त मार्गाचा मी चार प्रकारे, आठ प्रकारे व तीन प्रकारे असा अनुभव घेतला आहे. साक्षात्कार केलेला आहे. तो जाणून घेतलेला आहे. त्याची भावना केलेली आहे. याच अष्टांगिक मार्गाला मी मध्यम मार्ग म्हणतो. ज्यात आठ अंग आहे. याच अष्टांगिक मार्गालाच त्याने प्रज्ञा—शील—समाधी म्हटलेले आहे.

उपसंहार:

बुद्धाचा अष्टांगिक मार्ग ज्याला प्रज्ञा, शील व समाधी अशा तीन भागात विभागण्यात येते. प्रज्ञेत जी अष्टांगिक मार्गाची अंगे येतात. (सम्मा दृष्टी व सम्मा संकल्प) यांचा पालणाने कुशल विचारासहित पुर्ण ज्ञान मिळवता येते. तसेच शील या भागात जी अंगे येतात. (सम्मा वाचा, सम्मा कम्मन्त आणि सम्मा आजिविका) यांचे पालन केल्यास निर्दोष जीवन जगता येते. तसेच समाधी या भागात अष्टांगिक मार्गाची जी अंगे येतात. (सम्मा व्यायाम, सम्मा स्मृती, सम्मा समाधी) त्यांचा पालणाने मनाची योग्य एकाग्रता साधता येते. प्रज्ञा, शील व समाधी चे रोज अवलंब केल्यास दुःख मुक्तीचा मार्गावर आपण चालायला लागतो.

संदर्भ ग्रंथ:

१. मोरे एम.एस.भगवान बुद्धांचा मध्यम मार्ग, पृ.६०
२. आठलेकर मंगला, बुद्ध हसतो आहे, पृ.४४
३. श्राहुल सांस्कृत्यायन मज्झिमनिकाय चूलवेददलसुत्त, पृ.१८१
४. श्राहुल सांस्कृत्यायन मज्झिमनिकाय अरियपरिसनसुत्त, पृ.१०५

५. मेरे एम.एस. भगवान बुद्धांचा मध्यम मार्ग, पृ.६५
 ६. सहस्रबुद्धे अनिवाश, भगवान बुद्धांचा जनवादी धर्म,पृ.२५४
 ७. भक्खू धर्मरक्षित, महापरिनिब्बाणसुत्तं, पृ. २२, २८,३०
 ८. श्राहुल सांस्कृत्यायन मज्झिमनिकाय आकखेयसुत्त,पृ.२२
 ९. भ. आनंद कौसल्याय, बौद्ध धर्म का सार (अनु.), पृ.१४६
 १०. तत्रैव, पृ. १४७
 ११. पाटील कीर्ती, तथागताची सत्य घटना (अनु.),पृ. ३८
-